

מלוחמה הרואית ללוחמה פוסט-הרואית ובחזרה – המקרה הישראלי של לוחמת מנהרות ברצועת עזה בשנים 2002–2014

פרופ' עוזי בן-שלום

פסיכולוג וסוציולוג צבאי. יו"ר אגודת חוקרי חברה – צבא בישראל ודקן הפקולטה למדעי החברה

והרוח באוניברסיטת אריאל

אל"ם (מיל) דביר פלג

מפקד בחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה וחוקר במרכז דדו. תחומי עיסוקו כוללים עיצוב

מערכת וחקר תיאוריות צבאיות

ד"ר קורין ברגר

פסיכולוגית רפואית מומחית ופוסט-דוקטורנטית באוניברסיטת ססקצ'ואן בקנדה

ד"ר אבישי אנטונובסקי

פסיכולוג חברתי ורמ"ד מחקר במחלקה לבריאות הגוף והנפש בצה"ל

ד"ר נחמיה שטרן

אנתרופולוג תרבותי-צבאי וחבר סגל במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל

ד"ר ניב גולד

לשעבר ראש הענף הקליני בבריאות הנפש בחיל הרפואה. כיום מנהל מחלקה בבית החולים

הפסיכיאטרי בבאר שבע

תקציר

בעשורים האחרונים לבשה דרך הלחימה הלאומית של ישראל דפוס "פוסט-הרואי", המקנה חשיבות יתרה להימנעות מאבדות ולקיחת סיכונים על-ידי מפקדים בכירים וקברניטים. בעוד עיקר הספרות בנושא עוסק בקבלת החלטות ברמה הבכירה, מאמר זה מציג תהליך זה מתוך לימוד ההתנסות היום-יומית של לוחמים ומפקדים שעסקו בלוחמת מנהרות ברצועת עזה. במסגרת המחקר נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים עם אנשי מילואים מחיל ההנדסה הקרבית של כוחות היבשה של צה"ל שפעלו במסגרת אוגדה עזה בשנים 2002–2014. כולם פעלו במספר תצורות של יחידות ייעודיות, שמטרתן לזהות מנהרות אויב ולהוציאן מכלל שימוש.

ניתוח הראיונות העלה ארבעה ממדי תוכן מרכזיים: פעולה מבצעית במנהרות כחוויה; מיונים והתמיינות של כוח האדם; צבירת ניסיון; גבורה וסכנה. ממדי תוכן אלה השתנו בהתאם לתקופות שונות שאפיינו את הלחימה נגד איום המנהרות ואת תפיסת הלחימה נגדו. אנו מציעים מודל אנליטי שמארגן תמות אלה לפי ארבעה דגמים שונים של התארגנות כוחות צה"ל לפעולה במנהרות. הניתוח שאנו מציעים מאפשר להסביר את התפתחותם של דפוסי ארגון אלה על-ידי העדפתה של ישראל להילחם באופן פוסט-הרואי. עם זאת, הניתוח מראה כי פעולה פוסט-הרואית היא תוצר של חוויות, ניסיון ותפיסת שדה הקרב על-ידי לוחמים הפועלים בו. נקודת מבט כזו מאפשרת להבין את מאפייני הפעולה בתווך התת-קרקעי, ובכלל זה את המנהיגות הקרבית, את לכידות היחידה ואת הפעולה המבצעית בצל המתח שיש בין אלתור, פתרון טכנולוגי-ביורוקרטי ובעיות מבצעיות ומעשיות. במהלך השנים האחרונות התמקדו עיקר ההשקעות של צה"ל בבניין הכוח בתחום הטכנולוגי, ואילו ההקשרים החברתיים והיחידתיים של לחימה נעשו משניים. במאמר זה אנו מצביעים על יתרונה של גישה אתנוגרפית להבנת תחום חיוני זה לעוצמת הלחימה הכוללת של צה"ל. ניתן להראות כי תפיסה הרואית יכולה להשתנות לתפיסה פוסט-הרואית, ולהשתנות פעם נוספת בחזרה לתפיסה הרואית. כל זאת, תוך כדי

חוויותיהם וניסיונם המעשי של לוחמים בשדה הקרב. מודעות לתהליך כזה היא חיונית להבנת עוצמת הלחימה של צה"ל במקרה של מלחמה גדולה נוספת.

מילות מפתח: לוחמה פוסט-הרואית, לוחמת מנהרות, לכידות, מנהיגות, חיל ההנדסה, רצועת עזה

From Heroic to Post Heroic warfare in the IDF – The experiences of tunnel operations in Gaza Strip 2002-2014

Abstract

Israel's national way of war has gradually become "post-heroic" and is very risk-averse. Unlike most research that looks at this process from the macro level, this paper presents this process through the experiences of IDF combat engineers involved in tunnel operations in the Gaza Strip. Participants in the study were interviewed and shared their experiences during operations against the subterranean threat in the Gaza Strip from 2002 to 2014. The information collected was defined as an "operation in tunnels" since we did not find any case studies of close combat in tunnels. The main themes found include: "tunnel operations experience," "Classification and self-selection of personnel," "Accumulation of operational experience," and "danger and heroes." We present an analytical model of these themes that includes four types of operational organizations that served to counter the threat posed by the enemy in underground warfare. This model reflects the process of Israeli warfare transforming into post-heroic warfare, including the allocation of resources to technologically based warfare. However, we emphasize the possibility that this process can become heroic based on the operational experiences of combatants in the theater of operations. Understanding this process is important for understanding the IDF's fighting power in the event of another high-intensity conflict

ההתנסות המבצעית היומיומית כביטוי של "דרך המלחמה הלאומית"

לאחר מלחמת העולם הראשונה טבע ההיסטוריון הצבאי הבריטי הנרי באזיל לידל הארט את המושג "דרך המלחמה הלאומית" (national way of war), כדי לתאר את האמצעים החברתיים, הארגוניים והפוליטיים שבאמצעותם מדינות אוסרות מלחמה (Hart, 1932). במשך הזמן שימש מושג זה לתיאור המסורות הלאומיות שלאורן מדינות מעדיפות לארגן את כוחן הצבאי ואת אופן הפעלתו (Citino, 2005; Reid, 2011). דרך המלחמה הלאומית היא תוצר של כוחות חברתיים ופוליטיים כלליים, ובדרך כלל הדבר מביא לניתוח "מקרו סוציולוגי" של הארגון הצבאי. עובדה זו מצניעה את ההשפעה התרבותית על ההתנסות היומיומית (lived experience) ועל תהליכים ברמת המיקרו, המאפיינים את החוויה של חיילים הנמצאים בשדה הקרב או במחנות הצבא. עם זאת, ההתנסות היומיומית מביאה לידי ביטוי ואף מעוצבת בהתאם לאופן שבו גורמים פוליטיים נוהגים לאסור מלחמה (Ben-Shalom & Benbenisty, 2019). את הביטוי התנסות יום-יומית אפשר לתאר בלשונו של האנתרופולוג אוני ויקן (Wikan) כהקשרים רוטיניים ורבי משמעות ("the dreary and

בהתנסות שמקנה חשיבות יתר למחקר הנעשה "מלמטה למעלה". חקר חיי היום-יום של חיילים מאפשר הבנה של דקויות השירות הצבאי, אך אין הכוונה לתרגיל בפסיכולוגיה. ההתנסות היום-יומית של השירות מכילה גם את הדרך שבה המערכת הצבאית מעדיפה להתאמן, להתארגן ואף לפעול במהלך קרבות (Ben-Shalom & Benbenisty, 2019; Ben-Shalom et al, 2019). לימוד החוויה היום-יומית של לחימה במנהרות היא מקרה מיוחד, מכיוון שהיא מאפשרת להבין את התפתחותה של לוחמה פוסט-הרואית בצה"ל (Ben-Shalom, 2018).

מאז מלחמת לבנון הראשונה (מבצע "שלום הגליל") לא ביצע צה"ל תמרון יבשתי רחב-היקף נגד אויב מדינתי או אויב בעל יכולות שוות. לאחר המלחמה שינה צה"ל את הדרך שבה נלחם, בעקבות התמורה המתמדת באופי האיומים. בתקופה המודרנית, צבאות מדינתיים לחמו תוך תמיכה פוליטית וגיוס משאבי הייצור של המדינה. בלחימה כזו היה שיעור ההרוגים והפצועים גבוה מאוד, והפיקוד הצבאי העליון היה מוכן ליטול סיכונים בשדה הקרב. כך גם האזרחים שנאלצו לקבל על עצמם את מחיר ההקרבה שנדרשה מהם. גם צה"ל, שהפיקוד הבכיר שלו בלט בתוקפנותו ובנכונותו ליטול סיכונים בשדה הקרב. הניצחונות של צה"ל היו יקרים, אך שיעור האבדות בשורותיו היה מקובל על הציבור בישראל שקיבל זאת כחלק הכרחי מהשמירה על המולדת. הדבר בלט במלחמת הקוממיות שבה נהרגו חיילים ואזרחים בשיעור חסר תקדים של אחוז אחד מאוכלוסיית המדינה. החל במחצית השנייה של המאה ה-20 השתנתה בהדרגה הגישה בעולם כלפי מלחמה, וממלחמת לבנון הראשונה ניכר שינוי דומה גם בישראל (Ben-Shalom, 2018). שינויים אלה מתוארים בספרות כ"לוחמה פוסט-הרואית" אשר בעיקרה מאופיינת בהימנעות מסיכונים, בסלידה מאבדות וברתיעה מנזק אגבי לאוכלוסייה אזרחית (Coker, 2009; Kober, 2015; Luttwak, 1996).

ממלחמת העולם השנייה נמנעות מדינות רבות אחרות מלגייס את מלוא יכולת הייצור שלהן ואת כוח האדם, לשם אסירת מלחמה על מדינה אחרת. הן מעדיפות להילחם בארגוני טרור חלשים שאינם מדינתיים, או נגד מדינות חסות הנמצאות בנחיתות חומרית. במקרים רבים, כאשר מדינות מעורבות בלחימה הן מעדיפות להילחם ממרחק, תוך התבססות על טכנולוגיה מתקדמת, מדויקת ו"נקייה". למעט מקרים מסוימים כמו מלחמות המפרץ, מדינות משתדלות להימנע מהפעלת כוחות יבשה גדולים (Kober, 2015). לחימה במנהרות היא דוגמה מבצעית חשובה לחקר תהליכים כאלה, עקב הסיכון הגדול הכרוך בכך.

לחימה בתווך התת-קרקעי

שימוש בתווך התת-קרקעי כחלק מלחימה התקפית והגנתית אינו חדש. בהיסטוריה הצבאית החדשה השתמשו לוחמים במנהרות במלחמת העולם הראשונה והשנייה, וכן

במלחמת וייטנאם (Richemond-Barak, 2017). מערכות לחימה תת־קרקעיות יכולות לשמש אומות וארגונים המעדיפים לחימה בלתי סדורה כמו בווייטנאם, ובימינו אומות המתכוננות להילחם באויב עם נשק מדויק וארוך־טווח כפי שנוהגת קוריאה הצפונית לנוכח עדיפותה הטכנולוגית של ארצות־הברית. בראייה עתידית, לחימה בתווך התת־קרקעי תהיה מאפיין הכרחי של לוחמה בערים, עקב תשתית נרחבת וקיימת שניתן להילחם בה בערים ענקיות (Mega-Cities) כגון מערכות ביוב, תשתיות של רכבות תחתיות ומרתפים שהוסבו למתקני מגורים. כך למשל ההערכות כי יותר ממיליון בני אדם מתגוררים דרך קבע מתחת לאדמה בבייג'ין שבסין. הניסיון הישראלי בתחום מוגבל, ותחום לשתי זירות לחימה נפרדות: בקרקע החולית של גבול ישראל עם רצועת עזה, ובסלעים של גבול ישראל ולבנון (Ortal, 2018). אתגר המנהרות בגבול עזה קיים כבר משנות ה־90, ותחילתו במנהרות הברחה בגבול ישראל ומצרים בגזרת רפיח, לאורך ציר הגבול המכונה "פילדלפי". כדי לתת מענה לאיום מאתגר זה הקים צה"ל יחידות ייעודיות (Hecht, 2014; Marcus,) (2015).

האיום התת־קרקעי בגבול הדרום התפתח בכמה אופנים. בתחילה היו מנהרות ההברחה פשוטות יחסית, נחפרו קרוב לפני הקרקע, היו מסורבלות לתנועה ולעיתים קרובות התמוטטו. בהדרגה הבינו בחמאס את ערכן המבצעי של המנהרות, והחלו להשתמש בהן כדי לחבל במוצבים של צה"ל בתוך רצועת עזה, ואף השיגו כמה הצלחות. לאחר ההתנתקות מהרצועה החלה חפירת מנהרות התקפיות לתוך ישראל במטרה להעביר חוליות בודדות של מחבלים. זאת לצורך התקפה או חטיפה. באמצעות אחת מן המנהרות הללו הצליח החמאס לחטוף את החייל גלעד שליט ביוני 2006. בהמשך הלך מאמץ זה והתרחב, ומנהרות התקיפה בוטנו, צוידו בתשתית חשמל לתאורה ואוורור, ונחפרו רחבות דיין כדי לאפשר תנועה מהירה של לוחמים חמושים ואף של אופנועים (Shapir & Perel,) (2014).

עם התפתחות האיום התת־קרקעי נערך בישראל מאמץ לסכלו באמצעות פיתוח פתרונות טכנולוגיים. מבחינת היערכות הכוחות הצבאיים לאיום הוקמו בהדרגה יחידות שתפקידן לאתר את המנהרות ולהשמידן. רפאל מרקוס הראה כיצד התפתחות זו מבטאת כושר הסתגלות צבאי (Marcus, 2015). מרקוס התבסס על הבנות שגובשו בתרבות של צבא ארצות־הברית במלחמת העולם השנייה, והתייחס ל"אמונות ולנורמות" המאפיינות את צה"ל בהתייחס לדרך היעילה ביותר לאסור מלחמה. הוא (Marcus, 2015) טען כי תרבות של פיקוד מבוזר, יחידות קומנדו מיוחדות ומבצעי מידע היו מרכיבים חיוניים ביכולת של צה"ל להתמודד עם איום המנהרות. בגישה זו, "דרך המלחמה הלאומית של ישראל" ובמרכזה התרבות הצבאית המדגישה גמישות והיעדר פורמליות, סייעה להתמודד עם האתגרים של לוחמה תת־קרקעית. הטענות הללו קשורות לטענות רחבות יותר בדבר יכולתם של ארגונים צבאיים להסתגל מבחינה מבנית ותפיסתית לטיבם המשתנה של איומים צבאיים וטכנולוגיות צבאיות (Finkel, 2011). זוהי גישה אנליטית הנוטה להדגיש

ניתוח "מלמעלה למטה" של ארגון צבאי ותרבות צבאית. לעיתים גישה כזו מתעלמת מן האופן היום-יומי שבו מסורות ותפיסות עולם פועלות בתוך ארגון צבאי, ואף משנות אותו. תרבות צבאית כוללת גם את ההתנסויות היום-יומיות, חוויית המקריות והתלבטויות שונות המאפיינות את חייהם וחוויית קיומם של בני אנוש הנמצאים בלחימה (Desjarlais & Throop, 2011). כמו כן, ההתנסות היום-יומית בחוויה של לוחמת מנהרות היא חלק חשוב ומהותי בחקר תחום הלוחמה התת-קרקעית, בייחוד בעקבות ההסתמכות ההולכת וגוברת על טכנולוגיה מתקדמת שנוצרת מהשקעת משאבים מתוכננת (Ortal, 2018). הדגשת הטכנולוגיה מתעלמת מן הגורם האנושי במלחמה, והדבר בולט מאוד גם בהקשר של לוחמת מנהרות.

בהכנת המחקר היה קשה לאתר מחקרים אתנוגרפיים של לחימת מנהרות בעולם ובצה"ל (Berger et al., 2023). המחקרים החברתיים המעטים שנערכו בתחום זה הושפעו מן הפרדיגמה הפסיכולוגית-טראומטית של לחימה (ברגר וברקו, 2014). ההקשר החווייתי היום-יומי של פעולה זו נשאר בגדר תחום שלא נחקר לעומק. לימוד או העמקה נוספים יכולים לאפשר הבנה נוספת של התחום ובמיוחד: מה מאפיין חוויה זו, וכיצד השתנתה במעבר של ישראל ללוחמה פוסט-הרואית.

שיטה

הליך

מטרת מחקר זה לאתר משתנים פסיכולוגיים ותהליכים ארגוניים המעורבים בפעולה של לוחמים ומפקדים בלוחמה תת-קרקעית והוא בוצע עבור חיל הרפואה של צה"ל. המחקר נעשה באמצעות ריאיון חצי מובנה שנועד לאפשר למרואיינים לשוחח באופן חופשי על פעילותם. המרואיינים אותרו באמצעות מדגם "כדור שלג" שהתחיל ביצירת קשר עם מרואיינים שהיו מוכרים לחוקרים מהשירות הצבאי. הסברנו למרואיינים על המחקר ומטרותיו וקיבלנו את הסכמתם להשתתף בו. לאחר מכן נפגשנו עימם בכל מקום שהוצע על ידם, בדרך כלל בביתם, במקום עבודתם או בבית קפה. משתתף אחד רואיין בחו"ל. במהלך השיחות הקשבנו לתיאורי ההתנסויות של המשתתפים בביצוע משימות בתווך התת-קרקעי ובפרט לתיאורים על אירועים מבצעיים שהשאירו עליהם רושם. תוך כדי שיחה שאלנו על הניסיון המעשי, ואמרנו כי השקפתם כאנשי מקצוע חשובה במיוחד מכיוון שאין בעצם מחקר בתחום. לתחושתנו, המרואיינים נענו לבקשתנו ושיתפו אותנו באופן מפורט בחוויות שעברו. לאחר הריאיון ביקשנו המלצות למרואיינים נוספים. תוך כדי עבודה התברר שעיקר הידע על לחימה בתווך התת-קרקעי נאסף בלחימה בגבול מצרים מעט לפני ההינתקות בשנת 2005 לאורך ציר פילדלפי.

משתתפים

המשתתפים במחקר היו 22 חיילים ומפקדים במילואים מחיל ההנדסה קרבית של זרוע היבשה בדרגות רב סמל – אל"ם. תפקידיו של החיל כוללים הכשרה הנדסית של שדה

הקרב על מנת לאפשר את לחימת כוחות היבשה. בכלל זה הוא מופקד על פעולות המקנות לו רלוונטיות גם ללחימה במנהרות: הפעלת ציוד מכני הנדסי כבד לשם בניית מכשולים קרקעיים ופריצת דרכים, חבלה, מיקוש וסילוק פצצות. כול המרואיינים השתתפו באופן ישיר בפעולה מבצעית בתקופת לחימה בתווך התת קרקעי כאשר שרתו בשירות הסדיר או בשירות הקבע ואף במהלך מבצעים כאנשי מילואים. 8 מהמרואיינים פעלו ביחידת המנהרות של אוגדת עזה לפני ההינתקות בשנה 2005. הם נטלו חלק בלחימה בגבול עזה ומצרים, לאורך כביש הגבול, ציר פילדלפי, וכן במבצעים צבאיים בתוך רצועת עזה. שאר המרואיינים היו חיילים ומפקדים במילואים שפעלו ביחידת המנהרות של חיל ההנדסה הקרבית שהוקמה לאחר ההינתקות ופועלת כחלק מיחידת ההנדסה לפעולות מיוחדות (יהל"מ) בחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה. המבצעים שבהם השתתפו היו בתקופה שלאחר ההינתקות מרצועת עזה בשנת 2005 ועד למבצע "צוק איתן" בשנת 2014. רוב הניסיון שרכשו מתייחס לגבול ישראל ועזה לאורך כביש הגבול המכונה "ציר הוברס", במבצעים "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן" כולל בעת הארוע שבו נחטף הדר גולדין (ז"ל) למנהרה. בין המרואיינים היו גם מפקדים ותיקים שרכשו ניסיון במהלך מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006.

קידוד

כל אחד מאנשי צוות המחקר קרא את הראיונות וסימן תהליכים, תכנים ואירועים חוזרים ולאחר מכן אורגנו תכנים אלו מחדש לאור קטגוריות מסדר שני (שקדי, 2003). תת הקטגוריות והתמות שאותרו נדונו בפגישות משותפות של החוקרים. ראשית אורגן החומר בהתאם לארבע התמות הראשוניות שנמצאו: פעולה מבצעית במנהרות כחוויה; מיונים והתמיינות של כוח האדם; צבירת ניסיון אישי וארגוני; גבורה וסכנה. בהמשך אורגנו התמות הראשוניות לאורך ציר הזמן אשר היווה קידוד מסדר שני. באמצעות ארגון תמטי כזה ניתן היה להציג דפוסי פעולה מוגדרים שאומצו על ידי צה"ל לצורך התמודדות עם איום המנהרות. ממד זה מציג את התכנים שנמצאו לאור התפתחות לוחמת המנהרות בצה"ל כפי שהתרחשה ברצועת עזה בתקופות זמן וכן במצבים מבצעיים מוגדרים.

ממצאים

פעולה מבצעית במנהרות כחוויה

סיפורי הלוחמים על תקופת פעילותם במנהרות עשירים בפרטים, ובמהלכם היה ניכר כי זו תקופה רבת חשיבות בעבורם. הסיפורים כללו בדרך כלל את התקופה שקדמה להצבתם ביחידת המנהרות, את גיוסם ליחידה זו ואת הגעתם אליה, את הפעולה המבצעית עצמה ובמידה מסוימת אף את המשמעות שהם מקנים לתקופה זו בחייהם. המרואיינים דיברו הרבה על גילוי מנהרות, על קבלת ההחלטה על ירידה וכניסה לתוכן ועל התחושות של תנועה בתוכן. הם ציינו כי בפעולות מסוג זה סיכון גבוה לקריסה של מנהרות, ללחימה או להפעלתם של מטעני חבלה או מלכודות. רבים מן הסיפורים עסקו במבצעים שבהם היו

נפגעים בגלל מיקוש, קריסה של הקרקע או תאונות. כמו כן למדנו, כי המושג "לחימה במנהרות" מטעה במקצת, מכיוון שלא הוזכר בשום מקרה מאבק פנים אל פנים עם אויב. מושג מתאים יותר לתיאור המידע במחקר זה הוא אפוא "פעולה מבצעית במנהרות".

הציטוט הבא מדגים תכנים המתארים פעולה כזו:

אז חפרו שמה אחושילינג [...] בסוף מצאו, אחרי אה [...] כמה ימים טובים. פגעו במנהרה. ואז היה שם איזושהי מנהרה, שמו לה גם איזשהם דיפונים כאלה של אה [...] של אה [...] בטון של [...] מחשש קריסות. ורצו שנחקור, רצו זה [...] הבעיה הייתה שהיא הייתה מוצפת בכנראה מי ביוב ונוצר מצב שרוב גובה המנהרה אה [...] התמלא בבוץ. זאת אומרת, נשאר למעלה מרווח כזה [מראה עם היד] שהוא כנראה היה פתוח. אה [...] הלאה [...] וניסינו לחפור, לראות [...] לחפור קצת ב [...] [צוחק] זה היה קצת מצחיק. זה היה מצב שנכנסנו פנימה [...] מי ביוב כאלה מגעילים [...] ניסינו לארגן גם משאבות לשאוב אותם [...] כי זה היה מים ו [...] מין חול כזה בוצי יחסית, דחוס. קיצור חפרנו עם הידיים ועם מעדרים וזה [...] לנסות להתקדם, לראות אולי זה רק חסימת חול קצרה או משהו כזה. אה [...] לא חפרנו יותר מדי. אבל מה שהיה בסוף זה, שפתאום התחילו לשטוף המים, כנראה החומת חול הזאת החזיקה מאחוריה הרבה מים. וכשקצת חפרנו זה [...] המים שטפו. אה [...] כל זה קורה כאילו לא בעומק גדול מדי [...] אתה יודע זה [...] עשר, חמש עשרה מטר לתוך המנהרה מהפתח". (קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

בציטוט זה בולט ההקשר המבצעי של גילוי מנהרה שקשה מאוד לגלותה, על אף שיודעים כי היא קיימת. הממדים הרגשיים בסיפור הזה, כמו גם בסיפורים רבים אחרים, מגוונים וכוללים חדווה ושמחה של גילוי מנהרה. אירוע כזה מערב בדרך כלל תשומת לב של מפקדים בכירים ועניין רב בכלל הצבא, ולכן מביא לביקורים רבים של מפקדים ואף של קובעי מדיניות היוצרת תחושה חיובית של עניין וחשיבות. כהמשך לחוויה של גילוי מנהרה מופיעים בסיפורים תיאורים של פעולה מבצעית במנהרות, הכוללת תהליך של התמודדות עם חששות בירידה לתוכה, ומחשבות בדבר הסיכון ובדבר משמעותה של פעולה זו בדיעבד. פעולה בתוך מנהרה מחייבת תכונות מסוימות הקשורות במאפיינים הפיזיים של המנהרה ובאופיו של האויב שבנה אותה, משתמש בה ופועל מתוכה. זו בדרך כלל פעולה השונה עד מאוד מתיאור של לחימה בשדה קרב מודרני, המעוגנת בטכנולוגיה מתקדמת ומאופיינת בניקיון וריחוק. זו עבודה פיזית, קשה, מלוכלכת ומסוכנת. פעולה מבצעית בתוך מנהרה מחייבת ניסיון מצטבר, שאחד ממאפייניו הקוגניטיביים הוא היכולת לשמור על תחושת כיוון:

אתה נכנס באיזשהו וקטור מסוים, אתה מאוד מהר יכול לאבד אותו. מצפנים לא עובדים לך. כשאתה מנסה להגיד לו, אתה מבין איפה אנחנו? האם עברנו לצורך העניין ציר מסוים שנמצא מעלינו והוא מאוד בולט? אז הוא לא מצליח להבין את זה ולעשות את האוריינטציה שאם למעלה הוא מאה מטר ממך זה הציר, אז גם

למטה זה מאה מטר. זה לא באמת משנה. ובתוך התווך הזה, ה [...] אפשר להגיד כל מטר שאתה עובר – זה נראה כאילו עברת הרבה יותר. זה די מזכיר קצת תנועה עקומה ביום ניווט רגיל. שאתה נע ברכב ואתה מנווט או שאתה הולך ברגל. בגלל השטח, בגלל הצעדים, אתה לא מבין כמה אתה באמת הולך אם אתה לא באמת סופר את ה [...] יש איזה יכולת שאתה צריך לעבור עם עצמך". (קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

במהלך השנים חל שינוי גדול ביחס לכניסה הפיזית לתוך מנהרות, כאשר ההנחיה (בעת עריכת המחקר) היא כי יש להימנע מכניסה למנהרה ככל האפשר. הדבר שונה לעומת התפיסה שעלתה בתקופות אחרות, ובהן כניסה למנהרה לא נתפסה כאירוע שאין להעלות על הדעת, במיוחד ביחידה הייעודית ללוחמת מנהרות. מתוך הראיונות עולה שגם היום תיתכן כניסה למנהרות, מתוך שיקולים שונים המביאים את הלוחמים והמפקדים ליטול סיכון כזה על רקע מצב מבצעי מוגדר. למשל הנכונות ליטול את הסיכון ולהיכנס לתוך מנהרה קשורה בחוויה של תחושת דחיפות, שמקורה בהכרח להציל חייל או מפקד שנחטפו לתוכה. לעומת זאת, יש מניעים כמו שעמום וסקרנות השלובים בתחושת שליטה. שיקול אחר היה רצון להימנע מתהליכי אישור ארוכים וסרבול בירוקרטי, שעלולים למנוע כניסה למנהרה שכן היא בניגוד להנחיות. ההחלטה להיכנס למנהרה, אם כן, קשורה לממד החושי ולחווית הפעולה המבצעית שמרגישים לוחמים ומפקדים בשדה הקרב. היא מבטאת פשרה בין סכנה והתרגשות, לעומת תכתיבים של המערכת הצבאית המרוחקת שלעיתים נחוות גם כמנותקת מן "הכאן ועכשיו" של הפעולה המבצעית.

מיונים והתמיינות

חלק חשוב בתיאור הפעולה הצבאית במנהרות מתייחס לאיתור כוח אדם מתאים למשימה כזו. לכאורה, תהליך המיון ליחידות קרביות מתחיל בישראל עוד לפני הגיוס, והתאמת המועמדים לשירות קרבי נבדקת מראש באמצעים שונים הכוללים במדידה מדויקת של תכונות פסיכולוגיות ותעסוקתיות. בפועל, חלק חשוב מאוד במיון ללחימה נעשה תוך כדי השירות וההכשרה הקרבית, וחלק נוסף ונסתר מן העין נעשה תוך כדי הלחימה, בשל נסיבות הפעולה המבצעית. תהליך מיון כזה אינו ניתן לביצוע לנוכח מדדים תפקודיים שנאספו לפני השירות, ואף לא לנוכח היכרות הדדית של חברי הצוות והמפקדים לפני הפעולה (Ben-Shalom et al, 2012). היבטים שונים מובאים בחשבון בעת בחירת החיילים והמפקדים המתאימים למשימה, ומושם דגש על הרצון שהם מביעים להשתתף בה. על כך סיפר מפקד מנוסה ערב כניסה לפעולה בעלת סיכון גבוה מאוד במהלך מבצע "צוק איתן":

מרואיין: "נכנסנו, שני לוחמים שלי מקדימה".

מראיין: "אתה בחרת אותם?"

מרואיין: "כן".

מראיין: "לפי מה בחרת אותם?"

מראיין: "אמ [...] יש לי כבר את האנשים אה [...] זאת אומרת, יש לכל אחד תפקיד מוגדר מראש, שהוא אה... גם מתוקף בן אדם שאני מזהה בתור אחד ש [...] אין מה לעשות, אני [...] הרצון הוא לאהוב את כולם בצוות ולסמוך על כולם, אבל מטבע הדברים יש אנשים שאתה סומך עליהם יותר ויש אנשים שאתה סומך עליהם פחות".

מראיין: "על איזה אנשים אתה סומך יותר ו [על איזה] אתה סומך פחות? מה מאפיין אותם? אתה אומר שלא הכרת אותם בעצם כשהתחילה המלחמה".

מראיין: "אה [...] אתה רואה את האנשים שהם טיפה יותר דרוכים, טיפה יותר מודעים ל... מודעים לסיטואציה, טיפה יותר [...] יוזמים וטיפה יותר אה [...] נקרא לזה וייב או אינטראקציה שהיא טיפה יותר עובדת".

מראיין: "יש כאלה שהעדפת שלא יבואו איתך?".

מראיין: "אה [...] היו לוחמים שנכנסו איתי בפעם אחת ל [...] זאת אומרת, לוחמי ס"פ [סילוק פצצות], ובפעם השנייה".

מראיין: "לא באו יותר".

מראיין: "לא באו יותר".

מראיין: "מרצונם או מרצונך?".

מראיין: "מרצוני".

(מפקד, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה)

התהליך שהובא כאן מתאר בחירת צוות ממספר יחידות למשימה רבת סיכון בתוך מנהרה. הבחירה, או המיון, נעשית תוך כדי הפעולה, וכמוה נמצאו במחקר תיאורים רבים. תהליך המיון לפעולה בתוך מנהרה אינו מסתיים אפוא בהצבה ליחידה. כמה מן התיאורים של המיון מתייחסים לתקופות שבהן היכולת לפעול בתוך מנהרה הייתה עדיין בשלבים ראשוניים:

מראיין: "איך ידעת אם הם טובים או לא?".

מראיין: "לא ידעתי, היה לי את [המפקד] שעליו סמכתי. הוא כאילו גדל אצלי, כאילו היה...".

מראיין: "הבין אותך".

מראיין: "הבין אותי ואני אותו, לא היינו צריכים לדבר יותר מדי כאילו [...] ו [...] שהיה בחור שלא היה מתאים הוא אומר לי [...] הוא היה שולח אותו אליי למשרד ואני הייתי ממשיך אותם הלאה לאחת החטיבות. הצוות הזה היה במשך שבעה, שמונה חודשים. היה קצין, שני נג"דים ובין שניים-שלושה חיילים כל הזמן. ואז [...] אה [...] שלי הבין שהוא צריך לעשות מיון לאנשים קצת יותר [...] אני אמרתי לו תראה, בסוף לא יכול להגיע אליי, אני לא יכול לקבל מש"ק שיש לו פחד ממקומות סגורים, איך אני אכניס אותו מתחת לאדמה? כל מיני דברים שהיה לי פתאום. מישוהו חוטף לך פתאום בתוך הזה [...] לא דברים רחוקים נורא. במנהרה בעומק שתי מטר, במרחק ארבע מטר כאילו זה [...] המנהרה מאתיים מטר. בארבע מטר

בכניסה פתאום הבן אדם עכשיו מתחיל ל [...] לאבד שליטה על עצמו, זה סיפור מהתחת להוציא אותו. זה לא כזה עניין פשוט, עוד לא הייתה שום תורה".
(קצין, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

פעולה מבצעית מחייבת הכשרה והכנה מוקדמת, וחלק ממנה הוא מיון שמטרתו להבטיח כי רק אנשי צבא מתאימים יבצעו אותה. בפועל, תהליכי מיון אינם מתמצים במערכת המיון הפורמלית אלא מתרחשים בתוך היחידות הלוחמות, וביתר שאת במהלך מבצעים. בהם נחשף הפער בין התוכניות למציאות; בין היכולות התאורטיות לכושר הביצוע בשעת מעשה. בהקשר של מחקר זה בלטו תהליכי מיון שונים שחלקם לאו דווקא סדורים, אך הם קשורים בצבירת ידע מעשי על לחימה במנהרות ועל האנשים העומדים לרשותם.

צבירת ניסיון

ניסיון מעשי הוא מרכיב חשוב בתפקוד צבאי, כפי שעלה רבות בסיפורים ששמענו. אנו מחלקים ניסיון זה לממד של ניסיון אישי ולממד של ניסיון ארגוני.

צבירת ניסיון אישי

הניסיון האישי בפעולה מבצעית במנהרות הוא חלק מן הסיפור הרחב יותר של חוויית השירות הצבאי בכללותו. מהסיפורים עלו תהליך הלימוד של החיילים ביחידה, וחוויית הפיקוד והמנהיגות של המפקדים. עבור החיילים כלל הסיפור את הרקע לבחירת החייל לשירות ביחידה באמצעות תהליכי מיון סדורים או בלתי פורמליים, את המפגש הראשוני עם המשימה, את הפעולה המבצעית הראשונה מתחת לקרקע ואת האירוע המבצעי החשוב ביותר המעצב רבות מן המחשבות והתחושות של הלוחם בסביבה כזו. איתור של מנהרה בדרך כלל בא לידי ביטוי בחדווה רבה: "היינו מאוד אה [...] מאוד מורעלים. גם בדיוק סיימנו מסלול, אמרנו [מצאו מנהרה] איזה יופי" (סמל ראשון במילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה). אולם ככל שחייל צובר ניסיון רב יותר, מתבגר, גישתו כלפי הפעולה הופכת גם זהירה הרבה יותר. כך מתאר אותו החייל אירוע מבצעי משמעותי שהתרחש כשנתיים לפני כן:

מראיין: "ב'צוק איתן' היה איזה בחור שהיינו בשטח [...] נגיד פה, פה יש מנהרה, פה יש מנהרה, שם יש מנהרה. ועוד משולש עליך, מתחתך ואם עכשיו היה שמה שלוש אנשים היו תופרים את כל הצוות שלי. אה [...] ומגיע לך איזה קצין 'צ'ונג'..."

מראיין: "מה זה 'צ'ונג'?"

מראיין: "'צ'ונג' זה יעני צעיר. הוא כאילו מתלהב שהוא רואה מנהרה ורוצה להיכנס. ואני כאילו לא מפחד פחד מוות, אני בא להיכנס למנהרה, אין לי בעיה לעשות את הדברים האלה, אבל אני יודע מה ההשלכות של הדבר הזה. הוא בא: 'אני רוצה לרדת לתוך המנהרה הזאתי לוודא שאין שם מחבל'. אנחנו יודעים שאין שם מחבל. זרקנו שם הכול. המטרה האחרונה שלך זה להכניס בן אדם. אתה מכניס כל דבר אפשרי שאתה יכול,

ואז אתה מכניס בן אדם [...] אני אומר לו: 'תשמע כאילו חמוד, אתה תרד לזה – אתה מסכן פה את החיים שלך בזה'. 'לא, צריך לוודא, צריך לראות, צריך זה'. רצה להיות אמיץ. אמרתי לו: 'תשמע, אני לא מוריד אותך, אני לא משליף [מוריד בחבל] אותך, אני לא עושה לך כלום אם אני לא מקבל פה אישור מלמעלה"'.
(סמל ראשון במילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

הניסיון האישי בלוחמת מנהרות מתפתח בהדרגה, ועל אף שהוא חשוב מאוד קשה למצוא ביטויים שלו במחקרים רשמיים. שני ציטוטים ברוח זו מציגים דוגמאות של ניסיון מעשי של לוחמי מנהרות ("Tunnel Rats") במלחמת וייטנאם.

"אם נתקלתי בחולדה או בשתי חולדות במנהרה זה היה סימן טוב. כי ידעתי שאם האויב ימצא חולדה הוא יאכל אותה. לכן, אם ראיתי חולדה סימן שאין שם אף אחד".

(מייק מקדונלד, לוחם מנהרות)

"יש כללים מסוימים ללחימה במנהרות. אל תדליק אור, אלא אם כן אתה באמת באמת באמת בטוח שאתה לבד. השתמש בחושים שלך. בצע את ההרג הראשון באופן השקט ביותר שניתן. זאת אומרת: אל תירה".

(US Tunnel Rat, The Vietnam War, Chapter 8)

ביטויים אלה מצביעים על הבנת המשימה של לחימה במנהרות תוך מגע קרוב ומתמיד עם הקרקע ועם האויב אשר בתוכן. ידע כזה מביא להתייחסות נכונה למשימה המסוכנת של לוחמה במנהרה, אף שהיא יכולה להיראות בלתי הגיונית כגון: מהי המשמעות של הימצאות בעלי חיים בכניסה למנהרה, או הימנעות מירי כאשר נמצאים בה. גם לוחמים מנוסים בצה"ל ביטאו תכנים דומים, למשל בהבנה שיש להימנע ככל האפשר מירי בתוך מנהרה.

לוחמים ומפקדים יכולים לעבור תקופת שירות שלמה ללא כל היתקלות מהותית, ולכן משתוקקים לפעולה או להתנסות באותן משימות שלקראתן התאמנו. עם זאת, צבירת הניסיון המבצעי יכולה להיות יקרה במונחים של סבל, חשיפה לסכנה וכישלונות. כך אמר מש"ק ותיק ביחידת המנהרות של אוגדת עזה על העניין: "פעם אחת הגענו למנהרה, סדקנו אותה, נגענו בפינג'אן חם של קפה. אתה פתאום קולט, בוא'נה, בן אדם".

עמדתם של לוחמים מנוסים מול אתגרים מבצעיים מחושבת אפוא הרבה יותר, מנטייתם של לוחמים בלתי מנוסים הרוצים להוכיח את עצמם. בה בעת, הידע המבצעי מצטבר ומתפתח כפי שניתן ללמוד מן הדרך שבה מפקד מנוסה מסביר על האופן שבו הוא מתייחס לאוריינטציה בתוך המנהרה.

מי שבונה אותו לא בהכרח בונה אותו לפי היגיון שהוא היגיון כללי. ת'ודע [...] בונים את המתחמים האלה לפי אילוצים. ת'ודע נגמר לו המטען של המקדחה פה, אז הוא חזר, עד שהוא חזר משהו התמוטט לו. הוא קדח את זה קצת אחרת. אתה לא יכול לצפות את הזיג [תפנית בתוואי] כן? זה לא [...] זה לא כמו במתאר

באיזשהו מקום ת'ודע, אתה מסתכל על הבניין מבחוץ, יש לך איזה התמצאות ב [...] במרחב בתוך הבניין. אמ [...] ופה אה [...] ה [...] ה [...] חוסר אוריינטציה דווקא מגן על המקום שאנחנו מתוכננים לחשוב על אוריינטציה. ת'ודע, אתה אומר, יש מסדרון, יש פנייה בסוף אז כנראה שזה פנייה, ופה לא. יש מסדרון, יש פנייה, יכול להיות שזה פנייה יכול להיות שזה למעלה, יכול להיות שזה למטה, יכול להיות שזה כלום גם, ובכלל אתה לא רואה את הפנייה לצד השני.

(נגד, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

מהו אפוא התהליך של צבירת ניסיון מעשי? זהו תהליך למידה ובחינה שנעשה בשטח ובתנאי שדה. מדי פעם מעורבים בו גם גורמים טכניים ופיקודיים בכירים, אך המרואיינים לא התייחסו אליהם בנושא מרכזי או דמויות שהתייעצו עימם, אלא סיפרו על החוויות שצברו בעצמם. היה ניכר כי הלוחמים שפעלו באוגדת עזה עברו תהליך מעצב. כך אמר אחד הקצינים על התחלת העבודה בתחום: "היה לו בהתחלה פינג'אן ועם זה הוא חפר". זו הייתה תחילתו של תהליך למידה, הסביר, אשר במהלכו נלמדה המשימה, נצבר ניסיון וגובשו עבודה כללי פעולה.

צבירת ניסיון ארגוני

בניגוד לתחושות המתעוררות כתוצאה מצבירת ניסיון אישי, פרטי, הרי שהניסיון הארגוני מתייחס ללמידה ברמת הצוות והיחידה שבהדרגה רוכשים ניסיון מבצעי. כך מתארים לוחמים ותיקים שפעלו בציר פילדלפי את התהליך הזה:

מתחילים לחפור, ואתה לומד. תשמע, חפרנו עד שמצאנו ואז הבנו שאם מזהים שינויים בקרקע זה חשוד – אתה לומד לזהות סימנים מחשידים. לא היה מי שילמד אותך, כי גם מי שבא איתך לא ידע.

(רס"ל במילואים, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

הצורה שבה אנחנו עבדנו שהיא מצד אחד ללא אימון מתאים, ומצד שני ללא איזשהו מנגנון פידבק מתאים, ת'ודע הפידבק היה שם לחלוטין עצמי. עשינו משהו, זה הצליח, עשינו אותו שוב.

(רס"ר, מילואים, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

תכנים אלה מתומצתים בביטוי המפוכח הבא על מצב החיילים: "לא היינו שונים מהפלסטינאים שחפרו את המנהרות". שני ממדים משלימים עלו בראיונות, ובלטו מאוד בהיותם מתפתחים במקביל בהשוואה בין תקופות זמן: השתנות סגנון הלחימה של האויב והשתנות המענה של כוחות צה"ל. במהלך הזמן התגבש המענה לאיום המנהרות באופן מתקדם, ויש כעת כללי פעולה ברורים שבעיקרם מצויה ההבנה כי אין להכניס אדם למנהרה. כך מתאר את האיום בהתחלה מש"ק ותיק באוגדת עזה, ולעומתו מפקד בחיל ההנדסה של העשור האחרון:

המנהרות של התקופה ההיא זה היה, הם היו חופרים ב [...] אה [...] זה היה משהו בקוטר כזה [מראה עם הידיים], בקושי היה אפשר לזחול בפנים. הפלסטינים היו

חופרים את ה [...] הדבר הזה, עכשיו היה נוסע טנק זה היה קורס כי זה היה ממש מטר, שתי מטר מתחת לאדמה.
(קצין, יחידת המנהרות של אוגדת עזה);

תראה, כמפקד, השלב שבו אתה נדרש לאתר מנהרה הוא הרבה יותר מורכב מאשר שיש לך את המנהרה ביד [...] האירוע זה למצוא את המנהרות זה לא, זה לא להיכנס אליהן [...] צוות ביחידה מאוד אממ, מאוד מחכה להזדמנות הזו להיכנס לתת-קרקע. זאת אומרת, מלמדים אותו. וזה כל ייעדו ותאורטית יכול להיות שהוא לא, לא פוגש את זה. חוץ מב [...] באימון. צוותים שלמים של יחידה שהתגייסו והשתחררו מבלי להיכנס למנהרה אף פעם.
(קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

גבורה וסכנה

הבדלים על רצף הזמן גילינו גם בסיפורי גבורה וסכנה ששמענו, ובדרך כלל היו מעוגנים בדמות מופת שהמספר הכיר מקרוב. יחידת המנהרות של אוגדת עזה פעלה זמן ממושך בתוך מנהרות, והמשיכה לעשות זאת גם לאחר שספגה אבדות ונחשפה לסכנות במשך זמן רב יחסית. כך אמר מש"ק מן היחידה של אוגדת עזה: "כולנו באיזשהו שלב היינו כבר אפתיים ל [...] למנהרה. אה [...] היינו נכנסים, הייתי אוהב לכבות את האור, לכבות הכול, לעצום עיניים. זה היה מרגיע אותי. באמת, אני זוכר, זה נהפך, זה נהפך להיות משהו שהייתי נרגע ממנו". במבט לאחור ציינו כמה מן המרואיינים כי הם מתבוננים בצורה מפוכחת על תפקידם:

באמת, זה משהו אחר. זו חוויה מאוד מאוד מאוד אה [...] אינטנסיבית, לא רק בכניסה למנהרה, גם כשאתה יוצא מהמנהרה בגלל שאתה עובר מריכוז חמצן מאוד נמוך לגזים רגילים, אתה פתאום, אתה מגיע לפיר, אתה מטפס ואתה מקבל את הבום של החמצן, אתה מתעלף, אתה מקיא, אתה רואה מסך לבן, באמת. אתה עולה, עולה, עולה, רואה מסך לבן, כמעט נופל ו [...] זו חוויה מאוד מאוד אינטנסיבית, מאוד חזקה. אה [...] מעולה בשביל ילדים, נערים בני 19, 20, שכל מה שהם רוצים זה אקשן וחוויות. אה [...] היום [צוחק] קשה לי לראות אותי עושה את מה ש [...] את מה שעשיתי לפני 15 שנה.
(מש"ק, יחידת המנהרות של אוגדת עזה).

בשונה מכך, בתקופה מאוחרת יותר יש זהירות והסתמכות על טכנולוגיה מתקדמת, תוך הימנעות בסיסית מכניסה לתוך מנהרה. כך הפטיר מפקד בכיר במהלך שיחה: "פעם נכנסו ישר לתוך מנהרה, ידענו שאנחנו הרבה יותר חזקים. היום זה בחזקת בלתי אפשרי".
הבדל מובהק יותר בין התקופות נמצא בתיאור התכונות האופייניות של אנשים שהיו לדמויות מופת, ויחסם לסכנה. שאלנו את המרואיינים על דמויות שזכורות להם במיוחד מתקופת הפעילות שלהם ביחידת המנהרות. בתיאורים בלטו כמה מפקדים ומש"קים

שנראו למרואיינים כדמויות מפתח, המבטאות את החוויה של תקופת שירותם. כך תיאר מש"ק ביחידת המנהרות של אוגדת עזה את המנהיגות שהפגין קצין זוטר ביחידת המנהרות, בתחילת פעילות היחידה:

אז הוא נכנס עם [...] עם אקדח ופנס. נכנס לא רק עם אקדח ופנס [...] גם היה פנסים של שוטרים כאלה [...] אלות כאלה [...] אמרנו באפסנאות שאנחנו צריכים פנסים חזקים [...] זה המק"ט שמצאו. אז היה לנו פנסים [...] אתה נכנס עם כזה, ו [...] ובזחילה ככה ידיים ומרפקים. ואני אז [...] אז כאילו נכנסנו שתינו לתחתית של הקונוס הזה [...] ואז מתחיל ככה לזחול במנהרה ה [...] האופקית. מתקדם... מתקדם איזה עשרה עשרים מטר [...] ואני ככה אומר לו... טוב... אז לא שומע אותך [בוא נצא]... והוא [אומר לי]... בוא, בוא... אז ככה אני בא אחריו.
(מש"ק, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

לעומתו, כך תיאר מפקד ביחידת המנהרות של חיל ההנדסה את התכונות של לוחם מעולה שבחר למבצע:

בחור פיזי, חזק ולוחם ברמה הכי בסיסית – לוחם טוב. וגם ברמה השנייה, שאתה רואה על הפנים שלו שהוא רגוע, הוא מהמובילים בצוות. שהוא, יש לו את הידע המקצועי בשביל מה שאתה צריך לעשות.
(מפקד, חיל ההנדסה)

תכונותיהן של דמויות המופת מצביעות על ההשתנות של המענה שניתן לאיום המנהרות עם הזמן. ביחידת המנהרות של אוגדת עזה פעלו זמן רב בהרבה בתווך התת-קרקעי, ואיבדו חברים רבים. היחידה שבה פעלו לא הייתה כה מאורגנת ולכן תכונות שהם הדגישו כללו אומץ, יכולת אלתור וכושר עמידה לאורך זמן. לעומתם, הדגש ביחידה של חיל ההנדסה משקפת בנוסף לאומץ וכושר הלחימה את המקצוענות הטכנית, את ההכשרה הארוכה והמסודרת ואת היכולת ללמוד ולהפעיל בהצלחה מכשור טכנולוגי.

דיון

מחקר זה חשף ממדים בחוויה היוס-יומית של חיילים ומפקדים, שעיקר פעילותם המבצעית קשורה בטיפול במנהרות שנחפרו בידי אויב ברצועת עזה. המחקר התמקד בלוחמים ומפקדים זוטרים מחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה, שהשתתפו אישית בפעולה מבצעית בתוך מנהרות. חוויותיהם סופרו בהתייחס ל-20 השנים האחרונות, והן שופכות אור הן על הפעולה המבצעית נוכח איום המנהרות, הן על תהליכים ארגוניים שנבעו מכך ובעקיפין על השתנותה של דרך הלחימה הישראלית. חשיבותו של מחקר איכותני-אתנוגרפי ניכרת, מכיוון שקשה לאתר מחקר על חיילים קרביים שפעלו אישית בתוך מנהרות. המחקר השיטתי בתחום זה מועט מאוד בישראל ובעולם כאחד (Arnold & Fiore, 2019). רוב הידע הקיים מבוסס על זיכרונות או מחקרים היסטוריים, כפי שמופיעים בספרי זכרונות כגון *The Things they Carried* של טים אובריאן על מלחמת וייטנאם (O'brien, 1990). ההתייחסות לנושא בישראל מועטה אף היא, ומתמקדת בהיבטים

התורתיים, ההיסטוריים והטכנולוגיים (Hecht, 2014; Marcus, 2015) כאשר נושא האדם במלחמה נידון בדרך כלל על רקע של הרצון למנוע טראומה או לשפר התמודדות ברמה הפסיכולוגית (Berger et al., 2023).

ניתוח חוויות של הפעולות המבצעיות כאירוע יום-יומי מוסיף ליידע המחקרי, ובעל משמעות בהבנת דרך הלחימה של ישראל והאופן שבו השתנתה עם הזמן ללוחמה פוסט-הרואית. לוחמה מסוג זה נחקרת בדרך כלל באמצעות ניתוח מקרו שבו חוקרים מתייחסים לביטויים כלליים שבהם הדרג הפוליטי והצבאי הבכיר, ואף הציבור עצמו, מתייחסים לאתגרים המבצעיים ולטכנולוגיה הצבאית המאפיינת לחימה. מרקוס (Marcus, 2015, pp. 8-9) טען כי הנטייה הישראלית לאלתר עברה מיסוד, כחלק מן המאמץ להתמודד עם האיום התת-קרקעי, ולכן הדרג הפוליטי והצבאי של ישראל פועל להימנע מאבדות ככל האפשר (Kober, 2015). מצד האזרחים, חוקרים חקרו כיצד התקשורת הפופולרית עוסקת בגבורה צבאית במציאות של עימות אי-סימטרי (Mann, 2018). ברוח זו לאון (Leon, 2018) ומשיח (Mashiach, 2018) הראו כיצד עימות פוסט-הרואי מביא ליצירת התייחסות מיוחדת של רבנים כלפי מלחמה וקורבנותיה. מחקרים אלה מצביעים על הדרך שבה מדינות דמוקרטיות מגדירות מלחמה, ומגיבות לתוצאותיה. עם זאת, חסר מחקר בדבר הדרך שבה חיילים ומפקדים בשדה הקרב עצמו מתייחסים לממדים הטכנולוגיים, המוסריים והטקטיקה שהם מפעילים בעימות המוגדר כפוסט-הרואי. המידע שהובא במאמר זה מאפשר התבוננות מיוחדת בהתנסות היום-יומית של חיילים ומפקדים כאלה. מזווית זו, האמצעים הטכנולוגיים לגילוי מנהרות ולהשמדתן הם רק חלק אחד מן החוויה המבצעית. חיילים ומפקדים אלה נדרשים להיכנס למנהרות, לחקור אותן ולהרוס אותן. רבים מהם מביעים התרגשות רבה לקראת משימה זו, ומתוסכלים כאשר אין להם אישור לבצע אותה. הנטייה לאלתור היא חלק בלתי נפרד מפעולה קרבית מכיוון שבשדה הפעולה המבצעית אין ודאות, ונדרשת פעולה שאיננה בהתאם לתכנון שנקבע מראש. מזווית ראייתם של הלוחמים, הנטייה של צה"ל לפעול באופן מחושב וזהיר פוגעת ביכולת לפעול ביעילות. זאת ועוד, מזווית "מיקרו-סוציולוגית" הרי שלחימה פוסט-הרואית איננה תנועה חד-כיוונית ואחידה של צבא לעבר הימנעות כוללת מסיכון, ומגמה כזו גם יכולה להתהפך.

גם אם בדרג הקברניטים יש נטייה להימנע מסיכונים, הרי שתכתיבים אלה אינם בהכרח מובנים ללוחמים. במהלך פעולה הם פועלים בהתאם לתכתיבים המאפיינים את המצב בזמן אמת בשדה הקרב, תוך שהם מבטאים את הניסיון המעשי שצברו. אם הם בכלל מרגישים כי קיימת אסטרטגיה פוסט-הרואית, הרי שמבחינתם היא מובנת באמצעות מסרים וסמלים תרבותיים שרלוונטיים לעולמם. דוגמה לכך אפשר למצוא בסיפורי קרבות המהווים את מורשת הקרב של היחידה. סיפורים אלו, את חלקם שמענו, מקפלים בתוכם אירועים מבצעיים מסוימים ודמויות מופת, הם מועברים ביחידות הקרביות ובאמצעותם נשמרת ההבנה של משמעותה של מלחמה ותוצאותיה של לחימה. במובן הזה הניסיון הקרבי המועבר בסיפורים אינו רק בגדר ניסיון פרטי אלא מבטא ניסיון קבוצתי ויחידתי,

ואפשר להסביר אותו לאור שינויים בתהליך ההתארגנות של ישראל נוכח איום המנהרות מרצועת עזה. שדה הקרב הפוסט־הרואי מתואר בדרך כלל כשדה קרב "ריק" ומנוכר שאין בו אנשים ויש בו העדפה לתהליכי תכנון מדויקים ולכלי נשק ארוכי טווח. כלים אלו מיועדים לצמצם את הסיכון הכרוך בלחימה. מבחינה זו הרי שחויית הלחימה במנהרות מדגישה דווקא את מקומם החיוני של בני אנוש בשדה הקרב של ימינו ובדרך שבה גורם האדם בלחימה מתעצב ומשפיע. לחימה פוסט־הרואית יכולה להפוך ללחימה הרואית בהתאם להבנות של לוחמים בשדה הקרב החשים כי עליהם ליטול סיכון.

התארגנויות מבצעיות

חלק ניכר מן הניגודים הדוריים בסיפורים מאפשר לבטא את השתנות הלוחמה התת־קרקעית בצה"ל, ואת אופייה הייחודי. יתכן שהיה אפשר להשתמש במבנה התמטי שנמצא כדי לבטא סוגים נוספים של שיטות לחימה כגון לחימה מרחוק באמצעות כטמ"מים או שימוש בטילים מונחים ארוכי טווח. עם זאת, המידע שנאסף במחקר זה הוא מיוחד, מכיוון שלוחמת מנהרות מעצם טבעה מעניקה יתרונות גדולים לצד המגן – החלש – ועל כן הוא נוטה לבחור בה. בשל כך היא מחייבת את הצד התוקף – החזק – להילחם בתנאים שבהם היתרונות בכוח אינם יכולים לבוא לידי ביטוי. ואמנם ארגון המידע שנאסף על ציר הזמן הצביע על תהליכים ארגוניים המאפיינים ארבעה דגמים של פעולה מבצעית נוכח איום המנהרות:

- התארגנות ראשונית נגד איום מנהרות ההברחה בגבול מצרים, שבעיקרה התבססה על קידוח וניסיון לפוצץ מנהרות מבחץ;
 - הקמת צוות ייעודי באוגדת עזה לאיתור ופיצוץ מנהרות הברחה ומנהרות תופת, תוך כדי פעולה רבת היקף בתוף מנהרות. עיקר פעולתו היה בגבול מצרים ובמבצעים התקפיים בתוך הרצועה;
 - הקמת יחידה מיוחדת במטרה לאתר ולהשמיד מנהרות ביחידה המיוחדת של חיל ההנדסה הקרבית, שעיקר פעולתה היה בציר המפריד בין רצועת עזה לישראל נגד מנהרות תופת ומנהרות התקפיות החודרות לשטח ישראל;
 - כניסה למנהרה כחלק ממצב מבצעי מיוחד.
- ההתארגנות הראשונה הייתה בעיקרה מאמץ של כלים הנדסיים ומכשירי קידוח. פעולתו של הצוות הייעודי הובילה לכניסה פיזית לתוך מנהרות. ואילו היום, ביחידה המיוחדת של חיל ההנדסה המטרה היא לאתר ולהשמיד את המנהרות, ככל האפשר ללא כניסה לתוכן. לעומת שלוש ההתארגנויות שתוארו לעיל הרי שיחידת המנהרות נכנסת לתוך מנהרות במצבים מיוחדים בלבד, כגון במטרה לסייע ליחידות אחרות לאתר חטופים. מעטים מבין הלוחמים שצברו ניסיון בלחימה בגבול מצרים המשיכו לפעול באופן שיטתי ביחידת חיל ההנדסה, שהוקמה לאחר פירוק צוות המנהרות של אוגדת עזה. הידע שצברו חברי הצוות של ההתארגנות השנייה הועבר אומנם לממשיכי הדרך, אבל חלק גדול ממנו הוא בחזקת

"ידע מקומי" (local knowledge) שקשה להעבירו, והוא מבטא תחושה מיוחדת המתאימה לזמן ולמקום מסוימים שעברו (Geertz, 2008). הטבלה הבאה מציעה ארגון של הממדים העיקריים שנמצאו ביחס לכל אחת מארבע ההתארגנויות הללו.

טבלה 1: התארגנויות לפעולה מבצעית לנוכח מנהרות בגבול עזה

התארגנות ראשונית נגד מנהרות הברחה באוגדת עזה (2002–2003)	יחידת המנהרות הייעודית של אוגדת עזה נגד מנהרות הברחה ומנהרות תופת (2003 – 2005)	יחידת המנהרות של חיל ההנדסה נגד מנהרות התקפיות המיועדות לכניסת לוחמי אויב לשטח ישראל (2005–כיום)	כניסת צוותים מיחידת המנהרות של חיל ההנדסה למנהרה כחלק ממצב חירום (למשל בעת חטיפת הדר גולדין במבצע "צוק איתן")
פעולה מבצעית במנהרות כחוויה עפר ופיצוצים תחת אש	חוויה של גילוי מנהרה, זחילה בתוכה והריסתה באמצעות חומרי נפץ המועברים ביד, והתמודדות עם אובדן חברים	חוויה של גילוי מנהרה, חקירתה והשמדתה באמצעות טכנולוגיה מתקדמת, והתמודדות עם פגיעה של חברים ושעמום	חוויה של מוכנות ללחימה מיידית באויב
מיונים והתמיינות מפקדים שאינם קצינים מתמחים בהפעלת ציוד מכני הנדסי	בחירת מפקדים שאינם קצינים וקצינים זוטרים על ידי מפקד בכיר, "חבר מביא חבר"	תהליך מיון פורמלי ומסודר של חיילים וקצינים	מיון בשדה הפעולה על בסיס רצון ויכולת
לא ברור	ניסוי, טעיה והתמחות	לימוד שיטתי של אנשי מקצוע עם יחידות טכנולוגיות	אירוע נדיר, מורשת קרב
הפעלת ציוד מכני והנדסי בשטח מוכה אש לאורך זמן	כניסה של קצין זוטר ומש"ק לתוך מנהרה כעניין שגרת, והתמודדות עם אבדות	פעולה מבחון וכניסה במקרים מיוחדים	סיוע ליחידות סדירות לחץ חטופים

בתהליך ההתפתחות של המענה לאתגר הלוחמה התת-קרקעית יש תהליך מתמשך של אבולוציה של משאבים, כוח אדם, תורת לחימה ואמצעי לחימה. בסיפור חוויותיהם של הלוחמים והמפקדים מתבטא המעבר בין הפתרונות השונים לבעיה המבצעית כחלק מתהליך ההתפתחות, בדמות סוגי היחידות שהוקמו לשם כך. יחידות אלה החלו כפרויקט, ובהדרגה אורגנו כמשאב המצוי באחריותם של גורמים בכירים יותר. כחלק מתהליך זה מבטאים הלוחמים והמפקדים מהפך בין שני דורות של לחימה ישראלית: הקמת פרויקט אדהוק לטובת פתרון של בעיה מבצעית נקודתית. בהמשך, לאחר מקרים של אבדות ומוות בפעולה, הסתמכות הולכת וגדלה על טכנולוגיות עלית ועל צוותים מאומנים ביותר הפועלים בדרך כלל מרחוק.

זהו רצף של מעבר מלוחמה "ישראלית" אופיינית, הממוקדת בניסיון למצוא פתרונות תוך התבססות על מה שיש וללא הקצאה של אמצעים ומשאבים, ובהמשך הופעה של "מקצוענות" בשילוב טכנולוגיה מתקדמת שהופכת את מה שנתפס כשגרת למשהו שנראה בלתי סביר. רצף זה אינו חד-כיווני שכן כניסה למנהרות למטרות מסוימות יכולה להופיע ולשבור את הרצף הזה, כפי שמלמדים תהליכים שבהם נכנסו כוחות של צה"ל למנהרות בשנים האחרונות. ראיית דרך הלחימה של ישראל כמעבר מדפוס הרואי ללחימה פוסט-הרואית היא דרך התבוננות מלמעלה, ומכאן שאין בכוחה להסביר את מכלול ההתרחשויות והתהליכים המאפיינים את גורם האדם בלחימה. ואכן, פעולה מבצעית במנהרות מתוארת כתהליך של פעולה ותגובה, ניסוי וטעייה, ארגון וארגון מחדש. תהליכים אלה מבוצעים ברמת המיקרו, בעוד ברמה גבוהה יותר מתקיימים תהליכים שונים לגמרי הן בתוך הצבא והן מחוץ לצבא. לדוגמה תהליך הבחירה של כוח האדם, כפי שעולה ברוב המקרים, אינו סדור לגמרי. אומנם במהלכו ממיינים מיון ראשוני לוחמים ומפקדים לתפקידיהם לפני השירות ובתחילתו, אך לאחר מכן נבחרים רק כמה מהם למשימות מיוחדות במיון נוסף ("שניוני"), וחלק חשוב בתהליך המיון מתקיים תוך כדי לחימה ("מיון שלישוני"). החוויה היומיומית של פעולה מבצעית במנהרות מעידה על שילוב בין תהליכי מקרו (מעבר ללחימה פוסט-הרואית) ובין תהליכי מיקרו (כגון התמיינות בעת לחימה).

המחקר הנוכחי מצביע דווקא שלחימה במנהרה מוסברת קודם כול על-ידי נכונות לפעולה, דבר שמתבטא בשיטות גיוס ובמנהיגות מתאימות. הסבר סוציולוגי של "לוחמה פוסט-הרואית" אינו מספיק לשם כך, שכן כפי שהראינו העדפתה של לחימה באופן כזה אינו קבוע, ויכול להשתנות מהר בתנאים מסוימים. בניגוד להסבר של מרקוס (Marcus, 2015), תרבות האלתור של צה"ל נמצאה דווקא בתחילת התהליך ובמהלכה היו המפקדים מוכנים לקחת סיכונים גדולים ולפעול ללא תורה מוגדרת, טכנולוגיה מתקדמת וידע מבצעי. ככל שהתפתח הידע המבצעי בתחום, הלכה ופחתה הנכונות לאלתר וליטול סיכונים ורמת הפורמליות והתכנון גדלה. עם זאת, ניתן לשער כי פעולה ברוח הרואית לא נעלמה והיא תופיע כאשר בשדה הקרב יחוו לוחמים ומפקדים כי היא נדרשת והכרחית, כפי שאכן התרחש במבצע "צוק איתן" ואף במצבים נוספים. כדי להבין אפשרות של

תהליכים כאלה נדרש מחקר סוציולוגי הממוקד בתהליכים הארגוניים המאפיינים את היחידות הצבאיות הלוחמות, תוך שילובו בגישות מחקריות ברמת המאקרו המקובלות בהרבה בסוציולוגיה צבאית בישראל.

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

כדי להעמיק את הבנתנו ביחס ללוחמת מנהרות ולבסס את המודל האנליטי שהצענו, חשוב להמשיך את המחקר ולהעמיקו באמצעות כלים נוספים. כדאי לבצע מחקר היסטורי על תהליכי בניין כוח ללוחמה תת-קרקעית כמו גם לבצע מחקרים נוספים על פיתוח מנהיגות קרבית בלוחמה כזו. מחקר כזה יאפשר להעמיק את הטענה, כי המעבר ללוחמה פוסט-הרואית יכול להשתנות לחימה הרואית ואולי אף "נארהרואית", ולבחון את הגורמים לכך ברמות שונות בארגון הצבאי. השגת מטרה זו היא קשה, כיוון שקשה לבצע מחקרים אתנוגרפיים צבאיים. עריכתם יכולה לתרום רבות להבנת מקומות של האדם המלחמה ואף של עיצובה של דרך המלחמה הלאומית של ישראל.

מקורות

- ברגר, ד' וברקו, י' (2014). מאפיינים מנטליים של לוחמה תת-קרקעית. *מערכות*, 453(1), 26-32. שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*. תל-אביב: רמות.
- Arnold, M. T. D., & Fiore, M. N. (2019). Five operational lessons from the battle for Mosul. *Military Review*, 99(1), 57-71.
- Ben-Shalom, U., Levin, E., & Engel, S. (2019). Organizational Processes and Gender Integration in Operational Military Units – An Israel Defense Forces Case Study. *Gender Work & Organizations*, 26(9) 1289-1303
- Ben-Shalom, U. (2018). Introduction: Israel's post-heroic condition. *Israel Affairs*, 24(4), 569-571.
- Ben-Shalom, U., & Benbenisty, I. (2019). A time of war – Contextual and organizational dimensions in the construction of combat motivation in the IDF. *Journal of Strategic Studies*, 42(3-4), 371-394.
- Ben Shalom, U. & Klar, Y., & Benbenisty, I. (2012). Characteristics of sense making during combat. In J. A. Lawrence & M. Mathews (eds.), *Handbook of Military Psychology* (pp 218-230). London: Oxford University Press.
- Berger, C., Ben-Shalom, U., Gold, N., & Antonovsky, A. (2023). Psychophysiological predictors of soldier performance in tunnel warfare: a field study on the correlates of optimal performance in a simulation of subterranean combat. *Military medicine*, 188(3-4), e711-e717.
- Citino, R. M. (2005). *The German way of war: From the Thirty Years War to the Third Reich*. Lawrence, KA: University Press of Kansas.
- Coker, C. (2009). *War in an age of risk*. UK, London: Polity.
- Desjarlais, R., & Throop, J. C. (2011). Phenomenological approaches in anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 40, 87-102.
- Finkel, M. (2011). *On flexibility: Recovery from technological and doctrinal surprise on the battlefield*. Redwood, CA: Stanford University Press.
- Geertz, C. (2008). *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. New York, NY: Basic Books.
- Hart, B. H. L. (1932). *The British way in warfare*. UK, London: Faber & Faber limited.
- Hecht, E. (2014). *Hamas underground warfare*. BESA Center for Strategic Studies, 27 Jul. 2014 (Perspectives Paper no. 259).
- Kober, A. (2015). From heroic to post-heroic warfare: Israel's way of war in asymmetrical conflicts. *Armed Forces & Society*, 41(1), 96-122.

- Leon, N. (2018). Heroic text in a post-heroic environment: national liturgy in Mizrahi ultra-Orthodox prayer books. *Israel Affairs*, 24(4), 634-647.
- Luttwak, E. N. (1996). A post-heroic military policy. *Foreign Affairs*, 75(4), 33-44.
- Mann, R. (2018). The making of military heroes by the Israeli media. *Israel Affairs*, 24(4), 664-685.
- Marcus, R. D. (2015). Military innovation and tactical adaptation in the Israel–Hizballah conflict: The institutionalization of lesson-learning in the IDF. *Journal of Strategic Studies*, 38(4), 500-528.
- Mashiach, A. (2018). Going on the offensive: the religious Zionist rabbinic ethos in Judea and Samaria as a response to post-heroism. *Israel Affairs*, 24(4), 648-663.
- O'Brien, T. (1990). *The things they carried*. New York, NY: Houghton Mifflin Harcourt.
- Ortal, E. (2018). Israel's strategic border challenge – The growth of the tunnel threat under the cover of rockets. *Res-Militaris*, 8(1), 1-14.
- Shafir, Y. S., & Perel, G. (2014). Subterranean warfare: A new-old challenge. In: A. Kurz & S. Brom, (Eds.), *The lessons of operation protective edge* (pp. 51-57). Tel Aviv: Institute for National Security Studies.
- Reid, B. H. (2011). The British way in warfare: Liddell Hart's idea and its legacy. *The RUSI Journal*, 156(6), 70-76.
- Richmond-Barak, D. (2017). *Underground warfare*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Wikan, U. (1991). Toward an experience-near anthropology. *Cultural Anthropology*, 6(3), 285-305.